

М.Б. БЕРДИЛЛАЕВА

В.В.РАДЛОВТЫҢ «ТҮРКІ ТІЛДЕР СӨЗДІГІН ЖАСАУ ТӘЖІРИБЕСІ» АТТЫ СӨЗДІГІНІҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ, ЖАНРЛЫҚ ЖІКТЕМЕЛІК БЕЛГІЛЕРІ

В.В.Радловтың «Түркі тілдер сөздігін жасау тәжірибесі» сөздігінің типологиялық, жіктемелік белгілерін белгілеуден бұрын оның сөздіктің қандай түріне жататынын анықтау керек. Бұл еңбектің басқа сөздіктермен салыстырғанда қандай ерекшеліктері бар? Жарық көрген кезеңнен қазіргі заманға дейінгі уақытта лексикографиялық туындылар арасында алар орны қандай?

Яков Малкиэль испан лексикографиясы материалдары бойынша «Сөздіктердің ерекшелік белгілеріне негізделген типологиялық жіктеме» тақырыбында жасалған баяндамасында сөздікті түрге бөлудегі кейбір нақты ережелері бар үш түрлі өлшемге сүйенеді.

Я.Малкиэльдің айтуынша, бірінші өлшем бойынша – сөздіктің жіктелімі лексикалық материалдардың қолданылу жиілігіне тәуелді болады. Я.Малкиэль сөздерді біріктіруді ұсынады. Сөздіктің нақты формасы зерттеушінің назарының неге ауғанына тәуелді болады: 1) сөздік мақаланың «жиілігіне»; 2) тілдің біріктірілген немесе шектелген қатарына; 3) белгілі лексикалық атаулардың топталым деңгейіне.

Екінші өлшем бойынша – сөздіктің жіктелуі перспективаға байланысты болады. Бұл жағдайда таралу саласы мен болжалған түрге тәуелсіз құрылған лексикалық дәлелдерді алдыңғыларына қарсы қоюға болады. Сипатталған сөздіктің негізгі кезендері ретінде Малкиэль 1) тілдегі лексиканың синхрондық және диахрондық берілуі; 2) сөздіктегі сөздердің бірізділігі (дәстүрлі, семантикалық және еркін); 3) баяндау тонының сипаты (объективті, дидактикалық, әзіл-қалжыңды) деп бөліп көрсетеді.

Сөздіктің жіктемелік белгілерін көрсетудің үшінші өлшемі ретінде Я.Малкиэль аббревиатура, транскрипция, екіпін, мағыналардың нөмірлену сипаты және т.б тәрізді лексикалық материалдардың берілім формаларын атайды. Осындай жолмен Я. Малкиэль сөздіктің типологиялық жіктемесін жасайтын әмбебап ұстаным тапқысы келеді. Алайда автор бір жіктемелік өлшем бойында сөздіктің ішкі және сыртқы құрылымының айрықша белгілерін шатастырып алады дейді К.Құсайын [2]. Оның үстіне жіктеме берілген лексикалық материалдың қолданым жиілігіне байланысты болса да ары қарай бөлінуде сандық, тілдік және концентриллік принциптер

де сөздіктің функциональды негізін аша алмайды. Бұл сөздіктің әр түріне қосымша сипаттама беруді талап етеді.

К.Ш.Құсайын өзінің жоғарыда аталған еңбегінде В.В.Радловтың «Түркі тілдер сөздігін жасау тәжірибесі» сөздігін Малкиэль ұсынған критерийлер тұрғысынан қарастыра отырып, басқа сөздіктердің типологиялық қатарындағы орнын анықтайды. Ғалым, біріншіден, сөздікте берілген лексикалық материалдардың сандық сипатын айқындаудың қажеттігін айтады. Екіншіден, бұл сөздікті бір жағында нақты түркі тілдерінің сөздері, екінші жағында оның семантикалық эквиваленттері орыс және неміс тілдерінде берілетіндіктен, аударма сөздіктің ерекше түрі ретінде атайды. Егер В.В.Радловтың сөздігінде түркі тектес тілдердің біреуі ғана берілсе, онда бұл сөздікті кеңінен таралған үш тілдік сөздіктің бір түрі ретінде қабылдар едік [2].

Түркі тілдес туыстас тілдердегі төркіндес сөздердің бір сөздікке жүйелі түрде бірігуі сөздердің дыбысталу процестерінің тарихын көрсету арқылы осы тілдердегі сөздерге этимологиялық талдау жасауға әкеледі, яғни бұл сөздіктің типологиялық ерекшелігін сипаттайды. Бұл, сөз жоқ, біріншіден, көпшілік түркі тілдерінің лексикасын бірөңгей аспектіде біріктіру, екіншіден, фонетикалық формасы бар лексикалық мағыналы сөздерді салыстыру тәсілі арқылы құрастырумен байланысты. В.В.Радловтың сөздіктегі сөздерді салыстыру әдісі белгілі бір дәрежеде түркі тілдері лексикасының дифференциациясы процесі тұрғысынан қарау мүмкіндігін шектейді [2].

Салыстырмалы сөздіктердің, оның ішінде түркі тілдерінің салыстырмалы сөздіктерінің әр түрлі типтері мен жанрлары болатыны белгілі. Оның үстіне әр лексикографтың өзіндік ерекшелігі, өзіндік стилі болады. Мысалы, Л.З.Будагов жасаған түркі тілдерінің сөздігі екі тілді сөздік типіне жатады. Сөздіктегі түркі тілдерінің сөздері орыс тіліндегі аудармасымен берілген. Ал біз қарастырып отырған сөздікті үш тілді сөздік деп көрсетуге болады. Л.З.Будагов сөздігінде сөздер түбір бойынша берілген, яғни барлық туынды сөздер ұялық тәртіппен орналастырылған. Бұл сөздікті зерттеуде ұялық тәртіптің біраз қиындық туғызғанын Б.Атабай

өзінің осы сөздікті зерттеген еңбегінде атап өтеді. Ғалымның пікірі бойынша – В.Радловтың сөздігімен жұмыс істеу әлдеқайда жеңілрек. Сөзтізбенің жинақылығы ізденушіге көп көмек береді. Бұл шындығында да солай.

Академик Л.В.Щербаның Я.Малкиэльден айырмашылығы – сөздіктерге тән ортақ әмбебап өлшем іздемей-ақ, сөздіктердің типологиялық жіктелімін жасауында. Л.В.Щерба антитеза әдісін ұсынады: 1) Академиялық (нормативті) сөздік – анықтама сөздік. Ол кезеңде әдеби тілдің айтарлықтай нормаланбаған шағы. Сол себепті нормативті сөздіктер болған емес. Сөздіктердің барлығы да анықтамалық сөздіктер еді. 2) Энциклопедиялық-жалпы сөздік. Бұл еңбектерде берілетін анықтамалар жан-жақты, толымды болып келеді; 3) Тезаурус-жалпы сөздік; Тезаурус сөздік деп – тілімізде бір кезде қолданылған, бірақ қазіргі кезде ескіріп, тілдік қорымыздан шығып қалған сөздер мен қазіргі кезде актив қолданылып жүрген сөздердің бәрін қамтитын, басқаша айтқанда, тілімізде бұрын-соңды қанша сөз болса, соның бәрі түгел алынатын сөздікті айтамыз. Тезаурус сөздікке енген сөздердің бәрі бірдей мағынасы, қолданылуы жағынан бүкіл халыққа ортақ, бәріне түсінікті болуы шарт бола бермейді. 4) Идеологиялық-жалпы сөздік; 5) Түсіндірмелі-аударма сөздік. 6) Тарихи-тарихи емес сөздіктер;

Л.В.Щерба сөздіктерді типологиялық классификациялау принциптері туралы мақаласында: «Біздің заманымыздағы анықтама сөздіктердің негізі ұлт идеясында жатады. Бірақ ұлт идеясы анықтама сөздіктерге әрдайым негіз бола бермейді. Ал ұлт идеясына негіз бола алған бір сөздік бар. Ол – В.В.Радловтың «Түркі тілдер сөздігін жасау тәжірибесі» атты сөздігі. Бұл сөздік түркі тілдерінің жақындығына негізделген. Шамамен осы үлгіде этимологиялық сөздіктер құралады» – дейді [5].

Б.Атабай: «Л.В.Щерба бұл мақаласында В.В.Радлов сөздігінің орнына Л.Будагов сөздігін алғанында нысанаға дәл тигендей болар еді. Себебі Л.Будагов сөздігінің этимологиялық сипаттама жағы В.В.Радлов сөздігінен басымырақ және Л.Будагов біраз материалдарды біз зерттеген еңбектен алған. Әрі В.В.Радлов өз сөздігінде этимологиялық топтамаларға онша әуес болмағанын айтқан», - дейді [3]. Біз бұл жерде Б.Атабайдың пікірімен келісе алмаймыз. Себебі этимологиялық топтау дегенде В.В.Радлов сөздіктің түзілім құрылысы бойынша айтқан еді. Сөздің этимологиясынан емес, сөздік бірліктерді этимологиялық топтаудан қашқанын, сөздіктің әліпбилік жүйе бойынша құрылғанын, әрбір ды-

быстық өзгеріске мән беріліп, оған жеке орын бергенін сөздіктің алғашқы томында айтып өткен болатын. Шындығында В.Радлов сөздігі бастан-аяқ этимологиялық тұжырымдарға толып тұр деп айта алмаймыз. Бұл жағынан Л.З.Будагов сөздігінің басымырақ түсуі әбден мүмкін. Бірақ біз қарастырып отырған сөздікті, типологиялық жіктеменің бір белгісі ретінде, этимологиялық сөздік деп айтуға негіз бар. Себебі сөздіктегі барлық сөздер болмаса да, бірқатар сөздердің этимологиясы келтіріледі. Л.В.Щербаның «Жақсы нормативті сөздік норманы құрастырмайды (ойлап таппайды), керісінше тілде не бар, соны суреттейді. Ал бұл соңғы айтылғанды ешқашан бұзуға болмайды. Нормативті сөздіктің нормалаушы сипаты не болмақ? Әрине тілдегі барлық нормаларды сақтау, құптау, әсіресе, стилистикалық норманы сақтау» деген пікіріне назар аударсақ, сөздікті сол замандағы, сол кезеңдегі нормативті сөздіктің бірі деп қарауға болады. К.К.Құсайын «В.В.Радлов және қазақ тілі» атты еңбегінде «Түркі тілдері сөздігін жасау тәжірибесі» сөздігін Л.В.Щерба ұсынған типологиялық жіктеме тұрғысына қарай: аударма, салыстырмалы, этимологиялық анықтамалы сөздік деп типтік жіктеме жасайды.

В.В.Радловтың сөздігін ең алдымен аударма сөздік ретінде қарастырып көрейік. Сөздіктегі бастапқы мағыналарға қарап бөлу тәсілінің қолданысында бүгінгі күннің сөздіктеріндегідей ғылыми ақпарат жоқ; аударма сөзде бастапқы сөздің қай салада, қай мағынада беріліп отырғандығын көрсететін сілтеме жоқ. В.Радлов сөздігінде аударылатын сөздің баламасын беру тәсілі де, ал дәл балама болмаған жағдайда түсіндірме тәсілін қолдану жағдайы да бар. Аударылатын сөз басқа тілден енген бірлік болса, ол міндетті түрде қай тілден енген сөз екендігі көрсетіледі.

Ең алдымен сөзтізбедегі сөздің түркі тілдерінде варианты беріледі (жақшаның ішінде бұл сөздің қай тілдерде қолданылатыны атап көрсетіледі). Содан кейін келтірілген сөздің орыс және неміс тілдеріндегі аудармалары беріледі. Аударма тек реестрдегі сөзге ғана жасалынбайды, сонымен қатар сол сөзге байланысты алынған сөз тіркестері мен сөйлемдерге, мақал-мәтелдерге де жасалынады. Мақал-мәтелдерден кейін *посл.* деп бөліп көрсетеді. Сөзтізбедегі сөздерге байланысты сөз тіркестері көп қолданылған. Оның ішінде еркін сөз тіркестері де, тұрақты сөз тіркестері де бар. Сөз тіркестерінің анық баламалары болмаған жағдайда түсіндірме әдісі қолданылған. Бір ескеретін жағдай, сөзтізбедегі сөзге берілетін түсініктеме орыс тілінде жасалған.

Мысалы, *айқын* 1) широкий, далеко простирающийся, пространный; *айқын көл* – большое озеро; *айқын дала* – обширная, открытая степь; *үйің айқын* – твой дом пространен; 2) *женское имя*. Сондай-ақ *ақ* сөзіне байланысты төмендегідей аудармалар мен сөз тіркестері берілген: *ақ* (барлық диал) 1) белый *жұмыртқаның ағы* – белок яйца; а) Люди и их качества; *ақ сүйек* – дворянство, султан; *ақ тамақ* – белошейная женщина; *ақ патша* – русский царь; б) Части тела и болезни; *ақ шелек* – болезнь верблюда; *ақ бас* – болезнь лошадей; в) Пища, продукты, изделие и утварь; *ақ бас шай* – фамильный чай; *ақ ірімшік* – творог; *ақ нан* – белый хлеб; г) Географические имена, племенные названия; *Ақ Мешіт* – форт Перовский; *Ақ-тау* – гора Актау; 2) белый, чистый, несмешанный;

Ақ көңілдің аты арымас, тоны тозбас, кең болса, кем болмас – Лошадь чистосердечного не худеет, шуба его не изнашивается, достаток его не уменьшается; *ақ көкіректегі* – честный.

«Түркі тілдері сөздігін жасау тәжірибесі» еңбегі салыстырмалы сөздік ретінде өте құнды болып саналады. Сол кезде салыстырмалы тәсілмен әртүрлі сөздіктер жарық көрген. Жалпы түркі тілдерінде аударма сөздік түзу Махмуд Қашқаридан басталады. Мұны дәстүр сабақтастығы деп атауға болады. Өз кезеңіндегі шыққан сөздіктерден В.Радлов сөздігінің шоқтығы биік. Аталған еңбекте сөздер мысалға келтіріліп қана қоймайды, сонымен қатар сөздердің берілісінде сол тілдердің ауыз әдебиетінің де (жыр-дастандар, мақал-мәтелдер, ертегілер, т.б.) салт-дәстүрлерінің де айқын көрінісі бар. Сөзтізбедегі сөздің дыбыстық өзгешелігі болса, ол да назардан тыс қалмайды. Келтірілген сөзден кейін жақшаның ішінде бұл сөздің қай тілдерге тән екендігі көрсетілетіні жоғарыда айтылған болатын. Содан кейін ғалым сол сөздің әр тілдегі қолданысына тоқталады. Бір тілде мағына басқашалау болса, ендігі бір тілде соған ұқсас болуы мүмкін. Мысалы, *аңсыз* [1] сөзін қазан татарлары тілінде 1) *глупый, неблагоприятный, бессмысленный*; 2) *глупость*; 3) осман, қырым татарлары тілінде *вдруг, неожиданно; аңсыз өлім (внезапная смерть)* (осман), *аңсыздан (ап-аңсыздан) (он неожиданно)* (қырым татарлары) 4) қазақ тілінде *неосторожный, необдуманный*. *ай* сөзі (барлық диал) 1) луна – ..., *ай толды-полнолуние; ай туган-восхождение луны*; 2) имеющий форму луны, лунообразный; *ай-балта-аллебарда*; 3) месяц – ... *туатұғын ай (в будущий месяц)*. Имена месяцев: 1) *отамалымай*, 2) *шілде*, 3) *шарша тамыз*, 4) *қара сағауз* 5) *қазан*, 6) *мизам (қыркүйек)*, 7) *желтоқсан*, 8) *қаңтар*, 9) *ақпан*, 10) *наурыз*, 11) *көкек*, 12) *ма-*

мыр. Известные дни года у зап.киргизов: 1) *қой қоздайды – начало апреля*, 2) *бие байлайды – конец апреля*, 3) *құралай – холодное время во второй половине мая*, 4) *бес қонақ – от 2-4 апреля*, 5) *қозы күзем – от 15-20 июля*, 6) *соғым – в декабре*. В.В.Радлов былай дейді: «Так как слова различных наречий перемешаны между собою, я старался у всякого слова в скобках обозначать наречие или наречия, в которых я его встретил. Чтобы облегчить сравнение наречий между собою, я указываю у каждого слова на родственные и соответствующие слова всех других наречий, так что читатель имеет возможность, без всякого труда, проследить и отыскать связь родственных форм. У одной формы находятся более подробные указания на все остальные (это обыкновенно то слово, которое я впервые внес в свой словарь)» [1]. К.Ш.Құсайын «Радлов и казахский язык» атты еңбегінде сөздіктегі сөздердің әр тілдегі қолданысына, мағыналарына мысалдар келтіре отырып, оларды салыстыра келе былай дейді: «Үлкен көлемде берілген үлгілер түркі тектес әртүрлі тілдерде сөздердің фонетикалық бұзылу заңдылығын қадағалауға мүмкіндік береді, демек нақты түркі тілдерінің фонетикалық құрылымындағы кейбір ерекшеліктерін байқауға болады».

Сөздікті этимологиялық анықтама сөздік тұрғысынан қарастырып көрейік. Сөздің этимологиясын зерттеу ісі халықтың өдет-ғұрпын, тарихын, дәстүрін түсінуге, білуге көмектеседі. Сөздікте біркатар сөздердің этимологиялық негізі жан-жақты талданған. Сөздердің этимологиясын ашу тәсілдерінің бірі – салғастыру тәсілі. В.Радлов сөздігіндегі берілген кейбір сөздердің этимологиясы түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінен айқын хабар береді. Қазақ халқының қонақжайлылығын көрсететін *қонақасы* (қонақ+ас+ы) сөзінің берілуі: кушанье, пища для гостя (если Киргиз принимает у себя проезжого, он обязан ему пищу, которая называется қонақасы). Ж.А.Манкеева *қонақасы* сөзін: «қонақтың дәрежесіне қарай мал сойылып, соғым етінің басты мүшелері, сүрі салынып асылып, қонаққа тартылған тағам» деп түсіндіреді [4]. *Қорықтық* (қорық+тық) сөзіне байланысты мынадай түсініктемелер берілген: лечение испугом; Если больной бредит, киргизы льют воду на раскаленное железо, которое держат близ головы больного, думая, что произведенный шум (испуг) прогоняет болезнь; такое лечение называют қорықтық. *Қымыран* сөзі Н.И.Ильминскийде де, В.В.Радловта да *вареное коровье молоко, смешанное с водою* деп берілген. Л.З.Будагов сөздігінде *қымыран – смесь кумыса с коровьем молоком (это делается в случае недо-*

статка дойных кобыл) деп беріледі, түсіндірме сөздікте: *ашыған айранға піскен сүт қосып суытылған сусын*, диалектіде – *түйе сүтінен ашытылған сусын, шұбат* деп берілген. Ал Қазақ тілінің сөздігінде *қымыран – түйе сүтінен жасалған тағам, әрі шипалық қасиеті күшті сусын; шұбат деп түсіндіреді* [6]. Біз соңғы вариантты дұрыс деп танымыз.

Сөздікте *қазақ* сөзіне былай деп түсініктеме береді: *қазақ* 1) человек вольный, независимый, искатель приключений, бродяга; 2) Киргиз, Киргиз-Кайсак; Киргизы сами себя называют казак, и так называют Татарами восточной России, жителями Средней Азии и Тобольскими Татарами; *қазақ тілі* – киргизский язык; *қазақ шөлі* – киргизская степь; *қазақ төрелері* – киргизские султаны. Сонымен қатар *қолғанат* (кол+қанат) даровой работник, бедный родственник или знакомый, живущий в доме и из хлеба помогающий хозяину при работе. *Қос* 1) состоящий из двух равных частей, парный: *қос ат* – запасная лошадь, которую берут с собой в дальний путь; *қос ауыз* – двухствольное оружие; *қос тамгалы* – киргизский род внутренней орды; 2) вместе; *қос келді* – они вместе пришли. *Кимешек* (кімшек) головной убор старых женщин; (по Будагову: *головной убор уральских татарок*). *Кимешек* сөзіне В.Радлов нақтырақ түсініктеме берген. Бұл сөзді Л.З.Будаговтан алды деп айта алмаймыз. Шындығында да кимешекті қазақ халқының тарихында үлкен апалар, қарт кісілер ғана киген. Жас қыздардың, келіншектердің, қалыңдықтардың өздерінің бас киімдері болған. Мұны В.Радлов жақсы білген. Себебі *сәукеле* сөзі де сөздікте кездеседі және оған нақты түсініктеме берілген. Ал *кимешек* сөзін Н.И.Ильминскийден кездестірмедік. Қазақ тілінің сөздігінде бұл сөздің көне сөз екенін көрсете отырып, «ақ ма-

тадан беті дөңгеленіп ойылып істелінетін әйелдің бас киімі» деп түсіндіріледі [1]. Ж.А.Манкеева «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» атты еңбегінде *кимешек* сөзін «ақ матадан тігілген, омырау мен арканы жауып тұратын, беті ойылып жасалған әртүрлі үлгідегі бас киім» деп түсіндіреді.

Сөздіктегі барлық сөздердің этимологиялық жағы қарастырылмағанын айту керек. Этимология керекті деп саналған сөздерге анықтама берілген. Туынды, түбірлес сөздердің аудармалары мен білдіретін мағыналары ғана көрсетіліп отырған. В.В.Радловтың «Түркі тілдер сөздігін жасау тәжірибесі» атты сөздігіне: 1)аударма, 2)салыстырмалы, 3)этимологиялық анықтама-сөздік және оған қосымша этнографиялық, энциклопедиялық және тарихи-салыстырмалы сөздік деп өз тарапымыздан анықтама беріп отырмыз. Сөздікте берілген әрбір реестрлі сөзден соң автор жақшаның ішінде нақты түркі тілдерін көрсетеді. Егер сөз кірме сөз болатын болса (парсы, араб, моңғол, орыс т.б), ол сөздің де шыққан тегі көрсетіліп отырған.

ӘДЕБИЕТ

1. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий.
2. Хұсайын К.Ш. Радлов и казахский язык.
3. Атабай Б. Л.З.Будагов және қазақ тілі.
4. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері.
5. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии.
6. Қазақ тілінің сөздігі.

Резюме

Изучается типологическая классификация словаря.

Summary

On this article dictionary is conducted t categorization.